

SZEMLE

Általános és egybevető nyelvészeti megjegyzések Székely Gábornak
„A lexikai fokozás” c. könyvéről

Scholastica, Budapest, 2001. 148 lap

A szerző a könyv egykori változatát 1974-ben védte meg Debrecenben. Papp Ferenc, a témaadó mellett én is a doktori vizsgabizottság tagja voltam. Jelen változat 2001-ben jelent meg a Scholastica kiadónál, és egy szótár is követi majd. Közben sok minden történt, amiről szükségtelen szólni, de néhány szakmai megjegyzés ide kívánkozik majd.

A könyv felépítése világos, tárgyalásmódja tömör, és a sűrített szövegből csak néhány megállapítást emelek ki a címben jelzett nézőpontból.

A szerzőnek igaza van, amikor megállapítja a „Bevezetés”-ben, hogy „a lexikai fokozás egységes szempontú bemutatása hiányzik a különböző nyelvek leíró nyelvtaianaiból” (7). Az „Általános kérdések” vizsgálata után a következő két fejezetben a lexikai fokozást vizsgálja a magyar és a német nyelvben (21—53), majd a két nyelv rendszereit veti egybe (54—81). A könyv utolsó előtti fejezete [„Összegzés. Nyelv és fokozás. Természet, egyén, társadalom” (82—88)] karoszkében hátradólva olvasható, és el lehet, sőt el is kell rajta gondolkodni. Az utolsó fejezet, [„A lexikai fokozás alkalmazott nyelvészeti vonatkozásai” (89—95)] a fordítók, szótárirók és nyelvet tanítók konkrét érdeklődésével számol. A kötet szerves része a „Melléklet” (97—129), amelyet böngészve az olvasó előtt kitarul a lexikai fokozás világa.

1. Ismertetésemet behatároltam már a címben: főleg az általános kérdésekről szólok. Az első a fokozás mibenléte. A „f o k o z ó é r t e l m ű s z ó k a p c s o l a t o k” alaptípusa tulajdonképpen kulcsszóból és fokozó lexémából áll” (15). Ez a fokozás feltehetően univerzálisan lehetséges válfaja. Mindkét komponenst röviden, de pontosan elemzi a szerző. SZÉKELY a fokozó kapcsolatokat elsődlegesen lexikai, szemantikai szempontból vizsgálja. Nézetem szerint az egybevető vizsgálatnak ez felel meg, mert így lehet túljutni az egyes nyelvek határain, de mint majd utalok rá, a szófajok, például a melléknév, főleg a képzett melléknév megléte, alapvető tényező a kifejezőmód típusainak, formáinak tipológiai elemzésében. Mint minden egybevető kutatásnál, felmerül a kérdés: „vannak-e olyan általános szabályok, amelyek a kulcsszók és a fokozó lexémák kapcsolódására érvényesek”, azaz milyen feltételek mellett alkotnak ezek a kapcsolódások „szemantikailag is helyes szintagmákat” (17). A szerző szerint „a fokozó értelmű szókapcsolat ... olyan lexikális-szemantikai mező, amely jelentős mértékben befolyásolja a nyelv szinonimá- illetve polisziéma rendszerét” (17). A lexikális elemeknek van elsődleges jelentésük, „a fokozó értelem kifejezésére való alkalmasságuk esetleg (grammatikai jellegű) mellékjelentésnek tekinthető, amelynek aktualizálása a függő viszonyoknak megfelelően sajátos lexikai kapcsolat révén ... valószínűleg meg” (18). A lexikális és a fokozó szint elkülönítése fontos, de viszonyítani is kell őket, mert a fokozás mellett, amelyet MELCSUK elméletében a „magnum” paraméter (‘nagy, nagyon’) fejez ki, van a lexémáknak lexikai motivációjuk is, és ez magyarázza, hogy két olyan ellentétes melléknév, mint a *csodálatos* és *rettenetes* konvergálhat a *szép* fokozásában. Mindkettő az értelem nagy fokát fejezi ki, de hogyan jut el két melléknév odáig, hogy a *szép* nagy fokát jelölje, érdemes a vizsgálatra. A megtett út a *csodálatos* szó esetében egyértelműbbnek tűnik, de bővebb magyarázatra szorul a *rettenetes*, amiben más tényezők is közrejátszanak (84—5).

A mondottak konkretizálását az olvasóra bízom: adok néhány kulcsszót SZÉKELY jegyzékéből: *birál*, *buta*, *büntet*, *csata*, *dicsér*, *dühös* (104—9), adja hozzájuk a ‘nagyon’ jelentésű fokozó elemeket, máris jönnek a magyarázatra váró kérdések. A magyar adatok mellé tegye egy jól ismert

nyelv megfelelőit. Már a kulcsszavak megfeleltetése sem egyszerű, még nagyobb különbségek jelentkeznek a fokozó elemeknél. De meglepőek a hasonlóságok is! Én másfél évtizedig elemeztem magyar költők verseit és olasz fordításukat, és mondhatom, se szeri, se száma a meglepetéseknek, kérdőjeleknek. (Egyébként elég a tévét nézni, ahol a művészi szintnek nincs sajátos fokozó szerepe.) Hogyan lehet mindezt a nyelvészet rendjébe szedni és elemezni a leíró és egybevető nyelvészet eszközeivel? Ez néhány szóval nem mondható el. A szerző a kérdéskört leszűkíti a szempontjából legfontosabbra: „különösen tanulságosnak tűnik annak vizsgálata, hogy a különböző nyelvekben mennyiben hasonló, illetve mennyiben eltérő módon megy végbe az a jelentésátvitel, amelynek eredményeként egyes lexémák fokozó értelem kifejezésére alkalmassá válnak” (19). De ezzel is már hatalmas feladatot jelölt ki. (NB. A *hatalmas* itt fokozó szerepű, jelentése változáson ment át!)

A magyar olvasóhoz „A lexikális fokozás a magyar nyelvben” c. fejezet (21–42) hozza még közelebb a problémákat, teszi konkrétá a megoldásukra javasolt eljárásmodot. Először a szerző a fokozó értelmű mondatokat vizsgálja, amelyekben a kulcsszó mellett van utalószó is (*úgy, akkora, akkorát, annyira, olyan*). Az igéhez az *úgy* kapcsolja a mondatot, az *olyan* a névszókhöz, az *annyira* csak a főnevekhez nem járulhat. A mellékmondatokban tág tér nyílik a fokozásra, gondoljon az olvasó például a *reszket* igére, a *csend* főnévre, a *szép* melléknévre, és tegyen hozzá fokozó mondatot. A mellékmondat magával hozza az egyszerű mondat és a szókapcsolat kérdését. A szerző figyelme főleg az utóbbira irányul (26–42). Itt van igazán mód rendszeres elemzésre, de ebben nem követhetjük, mert nem lehet egy-egy megállapítást kiemelni a vizsgálat kontextusából. Mint várható, Székely elemzi a fokozó lexémákat, a kulcsszavakat és összefüggésüket a szókapcsolatokban. A „Melléklet” ehhez megbízható és bőséges alapot ad.

2. Ezután következik a német elemzése, a két nyelv egybevetése és kitekintés más nyelvekre, amiből bizonyos előzetes megállapítások is tehetők. Ez utóbbiból idézek: „Minden nyelvben vannak sajátosan jellemző, egyedinek tekinthető lexémák. Ugyanakkor viszont valószínűleg minden európai nyelvben erőteljesen érezhető a közös kulturális és vallási hagyományok..., valamint az európai környezet hatása. Areális, illetve regionális kérdéseket érintve annyi feltételezhető, hogy a germán és szláv nyelvek viszonylag egységes tömböt alkotnak, és e környezetbe simul bele a magyar nyelv is” (74). A többi nyelv további vizsgálatra szorul, de az angol nyelv helyzete sem egyértelmű.

Mint tipológus hozzátenném, hogy az európai nyelvekben elterjedt az elsődleges melléknév, és megvan, bár különböző gyakoriságú, a derivált melléknév, amely nagy szókincset eredményez a szlávban és németben, kisebbet az olaszban. Itt nincs rá mód, hogy szójunk arról, miért és hogyan. Éppen a nyíregyháziak melléknévi vonzatszótárát elemezve vizsgáltam én ezt a kérdéskört. A fokozó szófajok között kitüntetett helye van a melléknévnek, a melléknévi eredetű határozószónak (függetlenül konkrét minősítésétől). Csakhogy a nyelvek bizonyos típusaiban mindössze néhány „elemi” melléknév van, melléknév sem képezhető. Másokban viszont a melléknév helyett hasonló jelentésű statikus ige van. Tovább folytathatnám a sort a főnév-melléknévekkel, de nem lehet céлом a tipologizálás. Az európai nyelvek hasonlatos, de nem azonos formai lehetőségei és kulturális tradícióik közelsége együtt eredményezte relatív közelségüket. Az egyezéseket látva többször gondoltam rá, hogyan fejeződne ki valamely fokozó szókapcsolat egy más típusú, az európai kultúrától nem(igen) érintett nyelvben. Ezt nem könnyű tetten érni, de nem is lehetetlen, például szuahéli és angol szövegekben. Lépten-nyomon szembeötlik viszont, hogy a magyarban mennyivel szélesebb körű a melléknévképzés, mint az olaszban, amely pedig még a latint is igénybe veszi. Hozzáteszem még, hogy a magyar igen gyakran használja a határozóragokat, „határozós nyelv”, míg az olasz, bár volna módja rá, nem ezt teszi, hanem megőrzi, egyezteteti a melléknévet.

Tipológiai aspektusból fontos, hogy az európai nyelvek mind használják a mellékmondatokat, amelyek ismeretlenek sok más típusú nyelvben. Az igeneves szerkezetek ugyancsak vizsgálatra szorulnának. Csak megemlítem, hogy a nyelvek történetileg változnak: a korai uráliban és indo-

európaiban jóval kevesebb volt a melléknév, csekélyebb volt képzési lehetőségük, az uráli nyelvek nem ismerték a mellékmondatokat.

A tipológiaiag orientált egybevető nyelvészet számára tanulságos, hogy a lexikai fokozás egy olyan elmélet része, amely nem tűnik szoros értelemben tipológiaiának. De ha egybekapcsolódik az egyedi és univerzális, ez elkerülhetetlenül bevonja a tipológiát is valamilyen formában. Még akkor is, ha a vizsgálat súlypontja a szemantikára kerül. A leíró nyelvészet pedig felveti a történetiség kérdését, és ebben ott van a diakrón tipológia is. Ez a kötet egyik tanulsága, amit a szerző vont le, én csak továbbgondoltam. A fonológiai elmélet magyar leíró anyagon való vizsgálata során ugyanezt állapítottam meg. Ez a nyelv törvényszerűségeiből és a kutatás ezt követő logikájából adódik.

3. A lexikai fokozás IGOR MELCSUK „értelem — szöveg” elméletének volt egyik lényeges komponense, amelyet továbbfejlesztett és a szókincsvizsgálatban, szótárkészítésben alkalmazott UBIN és SZUSCSINSZKIJ a kilencvenes években. SZÉKELY még tovább jutott ezen az úton a könyvben és a készülő szótárban. Az elmélet első könyvméretű kifejtése (1974.), első hazai felhasználása (1974.) és további kidolgozása és alkalmazása közötti nagy időközt jórészt az magyarázza, hogy Melcsuk demokratikus nézetei miatt emigrálni kényszerült, aminek odaát és itt megvoltak a normatív következményei. Melcsuk számára a régi közegből való kiszakadás azt jelentette, hogy nem folytathatta elmélete kidolgozását. Pedig talán az ő írásaiban kerültek leginkább explicit kifejtésre az orosz strukturális elmélet alapjai. A formalizálási eljárásokban persze elkerülhetetlen különbségek voltak a kutatók között, hiszen mást kívánt a tipológia, az orosz vonatkozású és a gépi alkalmazásra is figyelő nyelvészet.

Az elméleti alapok mellett közös volt a nyelvészeti hagyomány, amely kifejezetten európai, jelentős részt orosz elődökre épült, és eltért az amerikai strukturális és generatív nyelvészet hátterétől. Bár BAUDOIN DE COURTENAY, FORTUNATOV, SCSEBA és JAKOBSON kutatásai e hagyomány fontos részét alkották, az orosz strukturalizmus új, sajátos szakaszt jelentett az általános, leíró és történeti nyelvészetben. Az egyes tudósoknál vizsgálati tárgynak megfelelően a hagyomány más-más aspektusa került előtérbe; például HADODOVICSRa nagy hatással volt SCSEBA, VJACESZLAV IVANOVRA JAKOBSON, aki egyébként összekötő kapocs volt az európai és amerikai nyelvészet között, így a fiatal GREENBERG megközelítésének is új irányt adott.

Az orosz strukturális nyelvészet nem hozott létre még olyan laza kapcsolódást sem, mint a prágai kör. A magyarok, akárcsak orosz kollegáik, a maguk útját járták. Én részt vettem a Holodovics-csoport első témájának kidolgozásában 1966-ban, de utána csak a nyolcvanas években működünk szorosabban együtt. Bár a tipológiai megközelítésünk alapján azonos volt, és tartottuk a kapcsolatot is, témáink különbözőek voltak. PAPP FERENC is a maga útját járta. Csak PÁLL ERNA tudott szoros alkotó kapcsolatot kialakítani APRESZJANNAL, aminek eredménye az orosz és a magyar igék monumentális egybevetése.

A magyar és orosz nyelvészeti kapcsolatokat régen az nehezítette meg, hogy ottani kollegáink a hivatalos nyelvtudomány peremére szorultak. 1989 után a hazai kutatók kerültek válságos helyzetbe, pedig az orosz–magyar vizsgálatok az egyik legjelentősebb ágát alkották az egybevető nyelvészetnek. De hasonló sorsra került az egész kontrasztív lingvisztika és a hozzá kapcsolódó általános nyelvészet. Az ismertetés előjárójában említett védés egy jól induló kezdet egyik első lépése volt. Remélem, hogy SZÉKELY GÁBOR kötete egyik jele az elméleti és egybevető nyelvészet további fejlődésének.

DEZSÓ LÁSZLÓ